

Ziya Gökalp Felsefesinde İrade Özgürlüğünün İmkânı ve Değerlerin Doğası: Hüsün ve Kubuh Teorisi

The Opportunity of Freedom of Will and The Nature of Values in The Philosophy of Ziya Gökalp: The Theory of Husn and Qubh

Dr. Öğr. Üyesi, Osman DEMİRCİ

Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı
Asst. Prof. University, Faculty of Theology, Department of Kalam
osman.demirci@windowslive.com
 0000-0002-0620-6670

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

04 Mayıs / May 2022

17 Ağustos / August 2022

15 Eylül / September 2022

Atıf Bilgisi / Cite as:

Demirci, Osman. "Ziya Gökalp Felsefesinde İrade Özgürlüğünün İmkânı ve Değerlerin Doğası: Hüsün ve Kubuh Teorisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Eylül 2022), 1014-1032.
<http://doi.org/1051702/esoguifd.1112339>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Ziya Gökalp Felsefesinde İrade Özgürlüğünün İmkânı ve Değerlerin

Doğası: Hüsün ve Kubuh Teorisi*

Öz ► Bu makalede Ziya Gökalp'in hüsün ve kubuh teorisi bağlamında irade özgürlüğü ve değer yargıları hakkındaki görüşlerinin bir bütünlük içinde ele alınarak tutarlılığı yönünden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Geleneksel kelâm ilmindeki iyi ve kötünün akılla mı yoksa vahiyle mi bilineceği tartışmasına yeni bir bakış açısı getiren düşünür, pozitivist felsefenin etkisiyle bu konuda belirleyici unsurun toplum olduğunu iddia edecektir. Düşünürün, gerek irade özgürlüğü gerekse değerler konusundaki görüşleri toplum merkezli felsefesine göre şekillenmektedir. Ona göre insan iradesini aşan değer yargılarının dayandığı yegâne yer toplumdur. Toplum hem insanın özgürlüğünü sınırlandırmakta hem de onun değer yargılarını belirlemektedir. Gökalp'te gerek irade özgürlüğünün toplumsal hayattaki imkânı gerekse değerler karşısındaki bireyin pasif konumu vurucu bir şekilde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Ahlâk, Hüsün - Kubuh, İrade Özgürlüğü, Ziya Gökalp

The Opportunity of Freedom of Will and The Nature of Values in The Philosophy of Ziya Gökalp: The Theory of Husn and Qubh

Abstract ► In this article, it is aimed to evaluate Ziya Gökalp's views on freedom of will and value judgments in the context of husn - qubh theory in terms of consistency by considering them as a whole. He Brings a new perspective to the discussion of whether good and evil can be known by reason or revelation in traditional theology. He also claims that society is the determining factor in this regard, with the influence of positivist philosophy. The thinker's views on both freedom of will and values are shaped according to his society-centered philosophy. According to him, the only place where value judgments that exceed human will are based on society. Society both limits the freedom of people and determines value judgments. In Gökalp, both the possibility of freedom of will in social life and the passive position of the individual in the face of values are being processed strikingly.

Keywords: Kalam, Morality, Husn - Qubh, Freedom of Will, Ziya Gokalp

GİRİŞ

İyi ve kötünün kaynağının ne olduğu üzerindeki tartışmaların ele alındığı, felsefe, kelâm, ahlâk, fıkıh usûlü gibi değişik ilmî disiplinlerin ortak problemlerinden olan hüsün-kubuh meselesinin Antik Yunan düşüncesine kadar uzanan kadim bir geçmişi vardır. Kelâm söz konusu olduğunda hüsün-kubuh konusu etrafında, iyi ve kötü değerlerinin aklî mi şer'î mi olduğu, kötülük sorunu, değerlerin nesnelere ait zâtî özellikler olup olmadığı,¹ şeriat gelmeden ilahi hükümlerin kulların ihtiyarî fiillerine taalluk edip etmediği, Allah'ın kullarına kaldıramayacağı sorumluluklar yüklemesinin (teklif-i mâlâ yutak) caiz olup olmadığı, ilahî fiillerde hikmeti anlamlandırma sorunu, irade özgürlüğünün imkânı gibi birçok mesele ele alınmaktadır. Kelâm ekollerinde hüsün ve kubuhun aklî mi şer'î mi olduğu sorusuna verilen cevap, konuyla bağlantılı diğer sorunlara nasıl yaklaşılacağını da belirlemektedir. Eş'arîler, hüsün ve kubuhun kaynağının şer'i; Mu'tezile ve Mâtürîdiyye aklî olduğunu kabul etmişse de Mâtürîdiyye bu cevaba bağlı olan diğer konularda bir orta yol tutmaya çalışmıştır.² Bununla birlikte Maturidîlerin Eş'arîlerle bu konudaki tartışmalarından bir literatür meydana gelmiştir.³ Güncelliğini hiçbir

¹ İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59-60.

² Hüsün-kubuh konusunu kelâm ekolleri bağlamında ele alan bir çalışma için bk. Mehmet Seyyid, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, haz. Selçuk Camcı-Haydar Yıldırım (İstanbul: Akademi Yayınevi, 2011), 103-146.

³ Bir literatür etrafında konuyu ele alan bir çalışma için bk. Asım Cüneyd Köksal, "Osmanlılarda Mukaddimat-ı Erbaa Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14 / 27 (Şubat 2018), 101-132. Müteahhir Mâtürîdî ekolün temsilcilerinden Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) kendi eseri olan *et-Tenkîh*'ine yazdığı *et-Tavzih* şerhi içerisindeki Eş'arîlerin hüsün-kubuh görüşlerini reddetmek amacıyla hüsün-kubuh ve irade özgürlüğünün ele alındığı *el-Mukaddimâtü'l-Erba'a* metnini Eş'arî kelâmcısı Teftâzânî (ö. 792/1390) *et-Telvîh* isimli eserinde eleştirel bir biçimde şerh etmiş ve bu mesele etrafında Osmanlı ilim adamlarınca bir *Mukaddimât-i Erbaa* literatürü meydana getirilmiştir. Tanrı'nın mutlak özgürlüğü karşısında insanın özgür olmasının imkânı, insanın eylemlerinin kaynağı, yaptıklarından sorumlu tutulması ve bunun adalet düşüncesiyle bağlantısı, meselenin düğümlendiği temel noktalar. Fatih Sultan Mehmed'in bu konuyla yakından ilgilenmesi ve girişimleri neticesinde Osmanlı ilmî muhitindeki önemli ilim adamları yoğun bir yazım faaliyetine başlayacaklardır. Mesela dönem âlimlerinden Hatibzâde Muhyiddin Efendi'nin (ö. 901/1496) *Hâşiyeye 'ale'l-Mukaddimât-i Erba'a* isimli eserinde Osmanlı medrese eğitim felsefesinin de bir sonucu olsa gerek, daha çok Eş'arî bir perspektifle meseleye yaklaşmış, Hanefî-Mâtürîdî görüşler pek dikkate alınmamıştır. Allah'ın kudreti ve iradesi karşısında insanın sorumluluğunun temellendirilmesindeki zorluk, müellifi bir orta yol bulma çabasına itmişse de nihayetinde Eş'arî düşünceye uygun olacak şekilde insanın ilahi irade karşısındaki çaresizliği noktasında karar kılınmıştır (bk. Mustafa Borsbuğa-Coşkun Borsbuğa, "Hatibzâde Muhyiddin Efendi'nin Hâşiyeye 'ale'l-Mukaddimât-i Erba'a Adlı Hâşiyesinin Tahkik ve Tahlili", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4 / 2 (December 2021), 209-346). Yine bu dönem ilim adamlarından Hacı Hasanzâde'nin (ö.

zaman kaybetmeyen bu kadim sorun, Ziya Gökalp'in (ö. 1876-1924) düşünce sisteminin de en önemli meselelerinden birisi olmasına rağmen onun bu konuya dair görüşleri bir hüsn-kubuh konusu olarak ele alınıp çalışılmamıştır. Düşünür kısa bir makalesinin dışında direkt hüsn ve kubuh başlığını kullanmamış ve konuyla ilgili olarak mezhebî tartışmalara atıf yapmamıştır. Bununla birlikte düşünür, fert ve ahlâk üzerine ele aldığı birçok makalesinde irade özgürlüğü ve değerlerin kaynağına dair görüşlerini belli bir sistematik yapı içerisinde işlemekte ve kelâmî bir perspektif sunmaktadır. 20. yüzyılın ilk ve en önemli Türk düşünürü⁴ ve filozofu kabul edilen Gökalp'in⁵ düşünceleri Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda referans kabul edilerek⁶ uygulama alanına taşınmıştır. Abdullah Cevdet (1869-1932) vasıtasıyla tanıdığı Fransız pozitivist ve sosyologların düşünceleriyle erken bir dönemde tanışan Gökalp en fazla Durkheim'dan (1858-1917) etkilenmiş,⁷ Durkheim'ın din ve toplum hakkındaki görüşlerinin etkisiyle⁸ kendi tezlerini geliştirmiştir. Hüsn ve kubha dair görüşlerini fert-toplum, hars (kültür), mefkûre, örf, vicdan, kolektif tasavvurlar gibi kavramlar üzerinden temellendiren Gökalp'in temel hareket noktası ise bir kanun olduğunu düşündüğü evrim teorisidir. Bu çalışmada söz konusu

911/1505-1506) *Mukaddimât-ı Erbaa* Hâşiyesi'nde konu Mu'tezile-Eş'arî ve Hanefî-Mâtürîdî görüşleri bağlamında tartışılmaktadır (bk. Mustafa Bilal Öztürk, "Hacı Hasanzâde'nin Mukaddimât-ı Erbaa Hâşiyesinin Tahkiki", *Tekirdağ İlahiyat Dergisi (Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 7/1 (Haziran 2021), 893-918). Dönem âlimlerinden Musluhuddin Kestelî (ö. 901/1496) *Hâşiyetü's-suğrâ 'ale'l-mukaddimâti'l-erba'a* isimli eserinde tam bir Mâtürîdî profili çizmekte ve Sadrişşerîa'yı Eş'arî kelâmcısı Teftâzânî'ye karşı savunmaktadır (bk. 'Mustafa Bilal Öztürk, "Musluhuddin Kestelî'nin Hâşiyetü's-suğrâ 'ale'l-mukaddimâti'l-erba'a Adli Eseri: Tahkik ve Tahlil" , *Kader* 18 / 2 (Aralık 2020), 666-724). Bu dönemde yine Fatih Sultan Mehmed'in emriyle kaleme alınan ve Fatih'in de hocalığını yapmış olan Molla Samsûnîzâde'nin (ö. 891/1486) *Ta'lîka 'ale'l-Mukaddimâti'l-Erba'a* isimli risalesinde mesele incelenmiştir (bk. Hasan Özer, "Molla Samsûnîzâde'nin Ta'lîka 'ale'l-Mukaddimâti'l-Erba'a Adli Risalesinin Tahkikli Neşri", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1 / 1 (Haziran 2018), 169-240). Fatih'in emriyle kaleme alınan risaleler bunlardan ibaret değildir. Molla lütfî (ö. 900/1495), Alâeddin Arabî (ö. 901/1496), Molla Abdülkerim (ö. 895/1489) gibi devrin önemli bilginleri hem konuya dair risaleler yazmış hem de bizzat padişahın huzurunda bu meseleyi tartışmak üzere saraya davet edilmişlerdir. Fatih'in ilgisi ve himmetiyle başlayan bu mesele üzerindeki yazım faaliyeti Fatih sonrası dönemde de devam etmiştir (Köksal, "Osmanlılarda Mukaddimat-ı Erbaa Literatürü", 101-113).

⁴ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 715; Rıza Kardaş, "Ziya Gökalp", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 13/601.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 524.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 238-239.

⁷ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 85. 85; Rıza Kardaş, "Ziya Gökalp", 588; Hilmi Ziya Ülken *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 524.

⁸ Orhan Okay, "Ziya Gökalp", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/125-128.

kavramsal örgü içinde düşünürün hüsün ve kubuh konusundaki görüşleri değerlendirilerek iç tutarlılık açısından incelenmesi amaçlamaktadır.

1. Gökalp'in İdealar Âlemi: Mefkûreler

Mefkûre, Gökalp'in ideal kavramına karşılık olmak üzere "fıkr" kelimesinden türettiği kendine özgü bir kavramdır. Durkheim gibi fertlerin ideal sahibi olmasını topluma bağlayan düşünür, insanı "ictimâî bir mahlûk" olarak tanımlamaktadır.⁹ Değer hükümleri insan aklını aşan ve esrarengiz tabiata sahip olan mefkûreye¹⁰ göre değişmektedir.¹¹ Mefkûre kavramını metafizikçilerin düşünceleriyle karşılaştıran Gökalp, ne Platon'un görünür âlemin dışındaki idealar âlem tasavvurunu ne de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) "a'yân-ı sâbite" kavramıyla karşıladığı dış dünyada olmayan varlık tasavvurunu benimser. Gökalp'e göre mefkûrelerin toplumdan topluma, zamandan zamana değişiklik göstermesi bu tarz felsefelerin doğru olmadığına kanıttır. Mefkûrelerin ve bunlara bağlı olan kıymet hükümlerinin sürekli değişmesi düşünürü göre Platon'un idealar âlemindeki değişmez modeller görüşünü çürütmektedir. Ahlâka fizik ötesi bir kaynak arayan başka düşünüş tarzlarının da yanıldığı kanaatinde olan düşünürü¹² göre ne görünür âlemin dışında ve ne de bireyin iradesinden kaynaklanan mefkûre, buhranlı dönemlerde toplumdan doğmaktadır. Mefkûrenin ortaya çıkmasıyla herkes toplumun menfaatleri etrafında birleşerek kendi küçük menfaatlerini unutmakta, kişiliğini kaybeden ve toplumun bütün hissiyat ve kararlarına katılan fert ise insan doğasını dahi değiştirme gücüne sahip olan bu heyecan dolu zamanların farkına, sonraları varmaktadır.¹³ İnsana ruh yüceliği, irade kuvveti ve hayata dayanma gücü veren, bir şifa kaynağı olarak insanı ruhsal hastalıklardan koruyan, insana ruh ve beden sağlığı kazandıran¹⁴ mefkûre, toplumun bizatihi kendisidir.¹⁵ Gökalp'te hayatın içinden çıkan mefkûreler tekâmül yasasına tâbi olduğu için değişime açıktır.¹⁶ Gökalp hem akıl-dışı hem de

⁹ Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, haz. Fevziye Abdullah Tansel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 524; Kardaş, "Ziya Gökalp", 586-587.

¹⁰ Ziya Gökalp, "Mefkûre Nedir?", *Küçük Mecmua*, 1/8 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 24 Temmuz 1338), 1.

¹¹ Gökalp, "Mefkûre Nedir?", 1-2.

¹² Gökalp, "Mefkûre Nedir?", 3-5.

¹³ Gökalp, "Mefkûre Nedir?", 4-5; Kardaş, "Ziya Gökalp", 587.

¹⁴ Ziya Gökalp, "Mefkûrenin Harikaları", *Küçük Mecmua* 1/12 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 21 Ağustos 1338), 4-5.

¹⁵ Gökalp, "Mefkûre Nedir?", 6.

¹⁶ Türk ailesinin ve Türk devletinin tekâmülünü ele aldığı bir dizi makale yayımlayan düşünür, tekâmülden de bir mefkûre olarak bahsedecektir (Ziya Gökalp, "Tekâmül Mefkûresi", *Küçük Mecmua* 1/16 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 18 Eylül 1338), 1-3).

gerçek-dışı olduğunu iddia ettiği mefkûreye¹⁷ kutsallık atfetse de¹⁸ bu kutsallığın kaynağı yine toplumdur. Toplum, mefkûreyi, mefkûre kıymetleri, kıymetler kurumları meydana getirmektedir. Toplumun ortaya koyduğu değerleri benimseyen birey, bir yanılısıma içinde hâlâ kendinin özgürce seçimler yaptığını sanmaktadır.

İnsanın ferdiyetinden kaynaklanan maddi arzular ve acılar gibi şahsiyetinden kaynaklanan manevî zevk ve acılar da biri insanın türüne ait, diğeri ise topluma ait zorunluluklardır. Buna göre her tür zevk ve acı insan iradesini aşmakta ve insan bu iki tür zevk ve acıya karşı gösterdiği reaksiyonlarda tamamen kendini aşan fiziksel ve toplumsal kurallara riayet etmek zorunda kalmaktadır.¹⁹ İnsan, insan türüne ait olduğundan dolayı ferdiyete; bir toplum içinde yaşadığı için de şahsiyete sahiptir. Ferdiyetteki şuura mukabil, şahsiyette hâkim unsur vicdandır. Ferdiyeti olmayan bir şahsiyetten bahsedilemese de şahsiyetsiz bir ferdiyetten bahsetmek pekâlâ mümkündür.²⁰

Fertlerin ruh dünyasında kutsallık kazanan müşterek vicdanın, mefkûre olarak tecelli ettiğini düşünen Gökalp'e göre kutsallık duygusunun en yoğun olduğu ilkel toplumlarda, topluma ait her şey kutsallıktan pay alacaktır.²¹ Yalnız mefkûrenin oluşması da bu mefkûrenin toplumun bütün fertlerini kuşatması da toplumsal bütünleşmeye bağlıdır. Toplumsal yoğunlaşmayla oluşan yeni mefkûreler, tekâmül kanununa uygun bir şekilde ilkelerin değişimini dahi mümkün kılmakta,²² toplumda yeni şartlar, yeni ideallerin doğuşuna neden olmaktadır.²³ Toplumdan doğan mefkûre tek tek bütün fertlere sirayet ettiğinden insan mefkûreyle manevî bir varlık haline gelmektedir. İnsanın vecd ile dolup taşmasını sağlayan mefkûre,²⁴ onun geleceğini şekillendirmektir.²⁵

¹⁷ Ziya Gökalp, "Ahlâk Buhranı", *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/7 (İstanbul: Mehmet Talat, 23 Ağustos 1917), 124.

¹⁸ Ziya Gökalp, *Şiirler ve Halk Masalları*, haz. Fevziye Abdullah Tansel, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 298.

¹⁹ Gökalp, Ziya Gökalp, "Ferdiet ve Şahsiyet", *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/1 (İstanbul: Mehmet Talat, 12 Temmuz 1917), 2.

²⁰ Gökalp, "Ferdiet ve Şahsiyet", 3. Gökalp'te toplum âdeti insanın içinden çıkamadığı halde bütün mutluluğunu borç olduğu bir hapishane gibidir. İnsanın mutluluk ve huzuru, içinde yaşadığı milletin değerleriyle uyumlu olmasına bağlıdır (Bk. Ziya Gökalp, "Millet Nedir?", *İctimaiyat Mecmuası* 1/3 (İstanbul, 1917), 152-155.

²¹ Ziya Gökalp, "Taife ve Zümre", *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/4 (İstanbul: Mehmet Talat, 02 Ağustos 1917), 62-63.

²² Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* (İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1918), 53-54.

²³ Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, 58.

²⁴ Kardeş, "Ziya Gökalp", 587.

²⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz. Mehmet Kaplan (İstanbul: MEB Yayınları, 1970), 28.

Bir iman konusu haline getirdiği mefkûreyi²⁶ ilahi iradeye bağlayarak²⁷ kutsallaştırılan Gökalp, kötülükleri tabiata; bütün iyilikleri ise mefkûreye bağlayacaktır.²⁸ Mefkûre, Allah'ın dünyadaki vekili, ruhun güneşi,²⁹ insanı zorlayıcı bir kudret,³⁰ yeryüzünde Allah'ın temsilcisi,³¹ insanı bütün hastalıklardan kurtaran bir güç³² ve ebedî bir realite olarak tasvir edilmekte,³³ Allah'a imanla yan yana konulmakta³⁴ kader kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır.³⁵

Gökalp'in "gerçekleşmesi kaçınılmaz olan Allah'ın iradesinin toplumun vicdanı olarak tecelli ettiğini" ileri sürmesi, toplumdaki kaynaklanan "mekfûre"yi hakikatle eş anlamlı kullanması³⁶ onun düşüncesinin temel eksenini oluşturan toplumun kutsallaştırılmasına yönelik güçlü imalardır. Gökalp toplumun kutsallaştırılması konusunda Durkheim'in etkisi altındadır. Nitekim Durkheim'a göre de toplum hem kutsallıkların kaynağı hem de sürekli kutsallık üreten bir yapıdır ve din de toplumun ürettiği kutsal kurumlardan biridir. Hem kendini tanrılaştırma hem de tanrılar yaratma yeteneği bulunan toplum, doğaları gereği seküler olan şeyleri dahi kutsallaştıracaktır.³⁷

2. Hars (Kültür), Medeniyet ve Değerler

Gökalp, ahlâkî, hukûkî ve estetik mefkûreleri harsın (kültürün) subjektif kanaatleri; bilimi, ekonomiyi, sanayiye ve ticareti medeniyete ait objektif realiteler olarak tanımlamaktadır.³⁸ Bir kültürün kendine has telakkileri olan ahlâkî değer yargıları ne akla, ne iradeye ne de bireyin kişisel amaç ve faydalarına dayanır. Şahsiyetin oluşması ve aklın gelişmesi gibi iyi-kötü hükümleri de topluma bağlıdır. Kutsallık konusunda toplumlar arasında bir fark gözetilmediğinden, bütün kültürler saygıdeğer kabul edilmekte ve insandan diğer kişi

²⁶ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 321.

²⁷ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 330.

²⁸ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 421.

²⁹ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 426.

³⁰ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 444.

³¹ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 474.

³² Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 474.

³³ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 523.

³⁴ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 555.

³⁵ "Allah bir mimardır ki hilkat binalarını, tarih yapılarını ruhlardaki planlara göre inşâ eder. Kader, ruhlarda yazılı olan mefkûrelerdir" (Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 577).

³⁶ Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 525.

³⁷ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul, Ataç Yayınları, 2005), 261.

³⁸ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, 30.

ve kültürlere de saygı duyması beklenmektedir.³⁹ Gökalp'in değerler konusundaki bu yaklaşımı, Durkheim'ın gelişmişlik düzeylerinin farklılığına rağmen hiçbir dinin yanlış olamayacağı⁴⁰ düşüncesiyle tamamen örtüşmektedir. Gökalp ahlâkî değerler gibi dini de sosyal şartlara bağlı olarak değişen tarihî bir hadise olarak değerlendirmektedir.⁴¹ Gökalp'te değer hükümlerinin bireyin zihninden bağımsız olması sadece ahlâkî değerlerle sınırlandırılmamaktadır. Güzel-çirkin, iyi-kötü, doğru-yanlış, fayda-zarar gibi ekonomik değer hükümlerini de birey toplumda hazır bulmaktadır.⁴²

Gökalp'e göre iyi-kötü değer yargıları şeylerin tabiatına değil, toplumsal vicdanın onlara atfettiği değerlere bağlıdır. Akıl bütün insanlarda ortak olsa bile her toplumun vicdanı kendine has olduğu için vicdanların farklılığına paralel olarak iyi-kötü toplumdaki topluma değişmektedir.⁴³ Ahlâk ilkeleri, fert için hem zorlayıcı hem de cezbedici bir mahiyete sahip olduğundan ferdin ahlâkî vazifeleri severek yapması, onun buna mecbur olduğu realitesini değiştirmeyecektir. Ferdin uymak zorunda olduğu ahlâk ilkelerini ona teklif eden de bizatihi toplumdur.⁴⁴ Aklını ve iradesini aşan bu durum karşısında fert iyi-kötü ayrımlarını bilinçsizce yapmaktadır.⁴⁵ Toplumsallaşmasıyla birlikte insanda oluşan kamusal vicdan onun ahlâkî ilkeleri de cazip görmesini sağlamaktadır. İnsan toplumla birlikte âdeta yeniden doğmuş, yeni bir kimliğe bürünmüştür. İnsanın "ictimâî vicdandan mürekkep bir mahlûk" olduğunu savunan düşünürü göre ahlâk kuralları fertte bir yandan vazife hissi bir yandan da hayır duygusu olarak tecelli edecektir.⁴⁶

Kültür alanında özgür iradeye sahip olmayan fert, medeniyet alanında mantığın kurallarına ihtiyaç duyduğundan dolayı nispeten özgür sayılacaktır. Kültür, göreceli değerleri, medeniyet ise nesnel olanı, akli ve bilimi temsil etmektedir.⁴⁷ Gökalp felsefesinde fertlerin iradesiyle oluşmayan milli kültüre ait bütün değerlerin insanın iradesini kuşatan gücüne karşılık medeniyete geçildiğinde ferde bir özgürlük alanı açılrsa da⁴⁸ burada bile bireyin tam bir

³⁹ Ziya Gökalp, "Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik", *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 2/35 (İstanbul: Mehmet Talat, 14 Mart 1918), 162-163.

⁴⁰ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 261.

⁴¹ Kardaş, "Ziya Gökalp", 604.

⁴² Mesela Türk milleti hem İslam âleminden hem de Batı'dan etkilenmektedir (Ziya Gökalp, "Kıymetler Nefsi mi, Yoksa Şey'i mi" *Küçük Mecmua* 1/31 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 5 Şubat 1339), 9-10.

⁴³ Ziya Gökalp "Hüsün ve Kubh", *İslâm Mecmuası* 1/8 (İstanbul: Halim Sabit, 1330), 230.

⁴⁴ Ziya Gökalp, "Ahlâk İctimâî Midir?", *İctimaiyat Mecmuası* 1/3 (İstanbul, 1917), 113.

⁴⁵ Ziya Gökalp, "Ahlâka Doğru" *Küçük Mecmua* 1/4 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 26 Haziran 1338), 3-4.

⁴⁶ Gökalp, "Ahlâk İctimâî Midir?", 113-114.

⁴⁷ Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, 20-21.

⁴⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 30-33.

özgürlüğünden bahsetmek zordur. İçinde bulunduğu toplumun vicdanıyla kendi vicdanı arasında bir nedensellik ilişkisi olan ferdin vicdanı, toplumun vicdanına tâbi olmasına⁴⁹ karşı medeniyet de insan aklını şekillendirmektedir. Sonuç itibariyle birey kültür ve medeniyet tarafından kuşatılmış, kültür, vicdanını; medeniyet ise aklını şekillendirmiş ve birey vicdanıyla aklı arasında bir ikileme düşmüştür.⁵⁰

3. Toplumsal Vicdan: Örf

Gökalp örfü, nasstan sonra fıkıhın kullandığı ikinci kaynak seviyesine çıkararak⁵¹ sosyolojiye bir alan açmakta ve toplumu kutsallaştıracak formülü aramaktadır. Berkes'in (1908-1988) dikkat çektiği üzere asıl sorun çağdaş ahlâkın kaynağının ne olacağı sorunuuydu.⁵² Nassın katılığı ve kesinliği toplumsal hayatın değişimine uygun olacak şekilde örf kavramıyla esnetilmektedir. Düşünür bu hassas meselede ne dinden ne de toplumun kutsallığından taviz vermeden bir sentez inşa etmeye çalışmaktadır. Düşünürün örfe verdiği belirleyicilik dinin kesin nasslarını dahi aşmakta ve örfün bizatihi kendisi bir nass seviyesine yükseltilmektedir. Nassın temelinde de toplum vicdanının hükmü olan “maruf” ve “münker” bulunmaktadır. Dolayısıyla Tanrı, kamu vicdanının iyi gördüğünü iyi; kötü gördüğünü ise kötü görecektir.⁵³ Örf dolaylı olarak şeriatın hükmünü tayin etmekte, nass nihai planda hükmünü toplumun kolektif şuurundan almaktadır. Düşünür âdeta toplumu kutsallaştırırken dinin kutsallığını da muhafaza etmeye çalışmakta, uzlaştırıcı bir tavır takınmakta, pozitivist felsefenin kutsal toplum tasavvurunu dini de içine alacak bir kalıba sokmaya çalışmakta, dinî terbiyeden geçmeyenlerin şahsiyetsiz ve iradesiz olacağını ileri sürmektedir.⁵⁴ Örfü nassın üstünde bir hüküm kaynağı olarak koymamaya çalışan Gökalp, örfün nassın yanındaki gücünü, Hanefîlerdeki “istihsan” prensibinden hareketle⁵⁵ temellendirmekte, gelenek, âdet, an'ane ve teamül gibi şekilleri olan örfün içine fakihlerin icmasını da koymaktadır.⁵⁶ Örf, nassın kabul veya reddettiği şeylerde bir ölçü görevi görmekte, örfün kabul ettikleri nassın dilinde “maruf”; reddettikleri “merdud” sayılmakta, örf, hem toplumun ilkelerini hem de toplumsal

⁴⁹ Ziya Gökalp, “Hükümet ve Tahakküm”, *Küçük Mecmua* 1/25 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 4 Kânunuevvel 1338), 11-12.

⁵⁰ Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, 22-23.

⁵¹ Ziya Gökalp, “İctimâî Usûl-i Fıkıh”, *İslâm Mecmuası* 1/3 (İstanbul: Halim Sabit, 1329), 84.

⁵² Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu - Batı Yayınları, 1978), 448-454.

⁵³ Ülken, *Seçme Eserler - I Ziya Gökalp*, 36-37.

⁵⁴ Ziya Gökalp, “Dine Doğru”, *Küçük Mecmua* 1/5 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 3 Temmuz 1338), 5-6.

⁵⁵ Ziya Gökalp “İctimâî Usûl-i Fıkıh”, *İslâm Mecmuası* 1/3 (İstanbul: Halim Sabit, 1329), 85-86.

⁵⁶ Gökalp “İctimâî Usûl-i Fıkıh”, 86.

vicdanı yansıtmaktadır.⁵⁷ Toplumsal vicdana mal olmuş örfü, toplumsal kabulü sağlayamamış âdetlerden ve yapay olarak konulmuş kaidelerden ayıran düşünür, bütün toplumsal tasavvurları örf kavramıyla karşılamaktadır.⁵⁸ Toplumsal ilkeler anlamına da gelen örfün ferden iradesini aştığını varsayan düşünür, çelişme pahasına ferden hürriyetini kabul edecektir.⁵⁹

Gökalp, “sünnetullah” kavramını ulemanın genelde fiziksel dünyaya ait bir durum olarak göstermelerini toplumsal değişmelere teşmil ederek örfü “âdetullah” konumuna çıkararak kutsallaştırmakta ve fiziksel evrendeki determinizmin toplum hayatında da yürürlükte olduğunu iddia etmektedir. Söz konusu yasaya göre toplumların âdetleri, vicdanı, ahlâkî, hukûkî ve siyasî gelenekleri ve efkâr-ı umûmiyeleri, ferden iradesine hâkimdir. Buradan düşünür “O halde örf de nass gibi hakiki ve sarîh bir sûrette değil, fakat zımnî ve mecâzî bir i’tibarla ilâhî bir mahiyeti haiz olmaz mı?”⁶⁰ Sorusuyla örfü bir kutsiyet atfederek ferden iradesini ortadan kaldırmakta, “İmam Ebu Yusuf Hazretleri (ö. 182/798), ‘nass örften mütevellid ise i’tibar örfedir,’ diyor. Acaba dünyevî işlere ve ictimâî hayata ta’alluk eden nasların hemen kâffesi örften mütevellid denilemez mi?”⁶¹ Diye sorarak da laik bir değerler sistemi için dinî bir zemin imkânını yoklamaktadır. Örfün ferden iradesini aşan ilkeleri, ferdi ceza ve ödül sistemi içinde kurallarını uymaya mecbur edecek, fert, örften kaynaklanan bir kurala ya sevdiğinden ya da toplumsal cezadan korktuğundan dolayı uyacaktır.⁶² Kutsallaştırılmış ve Tanrı’nın iradesi haline gelmiş örf, dinle aynileştirilmekte, düşünür, Kur’an’dan aldığı söylediği örfü, âdet, gelenek ve teamüllerden ayrı bir anlam yüklemektedir.⁶³

4. Özgürlüğün Yitimi: Fert ve Toplum ilişkisi

Gökalp düşüncesinde fertlerin ortak duygu, irade ve düşüncülerinden oluşan cemiyete ait müşterek vicdanın fertten ayrı bir yapısı vardır. İdeal olan ferden toplum içinde eriyerek onunla bütünleşmesidir, böyle bir bütünleşmenin bozulması toplumun dağılması demektir. Toplumsallaşmayla şahsiyet kazanan bireyin toplumun çözülmesiyle de şahsiyet sahibi

⁵⁷ Ziya Gökalp, “Örf Nedir?”, *İslâm Mecmuası* 1/10 (İstanbul: Halim Sabit, 1330) 290.

⁵⁸ Kardaş, “Ziya Gökalp”, 591.

⁵⁹ Gökalp, “Örf Nedir?”, 292.

⁶⁰ Gökalp “İctimâî Usûl-i Fıkıh”, 87.

⁶¹ Gökalp “İctimâî Usûl-i Fıkıh”, 87.

⁶² Gökalp, “Örf Nedir?”, 293.

⁶³ Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, 144.

olmadığından ferdiyeti artmakta⁶⁴ hayvanla arasındaki mesafe açılmaktadır. Her hâlükârda insanı doğumundan itibaren farklı şekillerde kuşatan toplum ona şahsiyetini kazandırmaktadır. Ferdî vicdan ve şahsiyet, maşerî vicdan başta olmak üzere meslekî ve zümrevî vicdanların birleşmesiyle oluşmakta,⁶⁵ insan, insan olmak vasfını ancak bir toplumla kazanmaktadır. Fakat düşünür, ferdi, toplum içinde eritse de hâlâ ferdin iradesini, kendine has düşünüş ve hissedişini kabul etmeye devam etmektedir.⁶⁶

Gökalp'e göre toplum karşısında fert o kadar zavallıdır ki ferdî ruh, ne bir davayı irade haline; ne fikirleri mefkûre suretine ve ne de zihnî temayülleri itikad seviyesine yükseltebilir. İnancı başkalarının inanmasına bağlı olan fertte kararlılık, mefkûre, iman ve duygusal coşkunluk (vecd) toplum tarafından sağlanmakta; fert, haz, elem ve renk gibi maddiyata ait özellikleri fark edebilse de şeylerin hüsün ve kubhunu ancak toplum sayesinde idrak edebilmektedir. Düşünür, ferdi, kıymet hükümlerini idrak edemeyen hayvanlarla aynileştirmekte⁶⁷ ve insanın ancak toplum sayesinde hayvanlardan ayrılabilceğini ima etmektedir. Toplumun fertten saygı duymasını beklediği mefkûrelere itaat, insan olmanın gereği sayılmaktadır.⁶⁸

Gökalp'e göre fertlerin bir araya gelmesiyle oluşan ictimâî ruh, ferdî ruhtan hem kemiyet hem de keyfiyet açısından tamamen farklıdır. Ferdin ahlâkının da ümidinin de kaynağı toplumdur, onun kutsallık veya lanet anlayışı toplumdur doğmaktadır. Bütün insanlar toplum hayatında yaşadıkları için toplumdur bağımsız bir ferdin varlığı ancak farazi olabilir. Ferdin şahsiyetinin oluşması da gelişmesi de topluma bağlıdır. Toplum din, tarih, dil, gelenek, ahlâk, hukuk, edebiyat vs. ortaya koyduğu bütün bir kültürle ferdin şahsiyetini hazırlamaktadır.⁶⁹ Düşünür, dinin cemaatle ibâdetle verdiği önemi ve toplu ibâdetleri de bu amaca bağlamaktadır.⁷⁰

Gökalp'te değer yargıları ferde değil millete ait olduğu için ferdin iradesi de iyi-kötü algısı da toplum tarafından ipotek altına alınmış diğer bir deyişle fert toplum tarafından yutulmuştur. Ferdin vicdanı dahi toplumun vicdanının yansımasından ibarettir. Bu durumda

⁶⁴ Ziya Gökalp, "İhtilat ve İçtima", *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/2 (İstanbul: Mehmet Talat, 19 Temmuz 1917), 24-25.

⁶⁵ Ziya Gökalp, "Ferdîyet ve Şahsiyet", *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]*, 1/1 (İstanbul: Mehmet Talat, 12 Temmuz 1917), 2-3.

⁶⁶ Ziya Gökalp, "İlme Doğru", *Küçük Mecmua* 1/2 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 12 Haziran 1338), 1. (1-3).

⁶⁷ Ziya Gökalp, "Dinin İctimâî Hizmetleri -III", *İslâm Mecmuası* 4/37 (İstanbul: Halim Sabit, 1331), 791-792.

⁶⁸ Ziya Gökalp, "İnsandaki Feyzlerin Menşei", *Küçük Mecmua* 1/14 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 4 Eylül 1338), 1-5

⁶⁹ Gökalp, "Dinin İctimâî Hizmetleri -III", 792-794.

⁷⁰ Gökalp, "Dinin İctimâî Hizmetleri -III", 794-796.

değer yargıları gibi vicdan da görecelidir ve kültürlerle göre değişiklik arz etmektedir. Tamamen çevresel sebeplerle teşekkül eden ve bir şahsiyet kazanan insanın, din, ahlâk ve hukuka ait değerleri doğuştan değil, içinde bulunduğu milli kültüre göre şekillenmektedir.⁷¹ İnsanın gündelik eylemlerindeki seçimlerinde özgür olduğuna dair düşüncesindeki yanılısamaya dikkat çeken düşünürü göre insanın fikirlerinin arkasında dahi toplumdan devralınan duygular bulunmaktadır. İnsanın duygu olarak bağlı olduğu toplumdan kopması ise imkânsızdır. Milletın ne coğrafi, ne siyasî ne de iradî bir cemiyet olduğunu ileri süren düşünürün⁷² irade anlayışı, yapısalcı felsefeyle de örtüşmektedir.⁷³ İnsan bir dilin içinde doğmakta ve bütün değerlerini bu dil vasıtasıyla elde etmektedir. İnsanın bütün erdemleri dahi içinde bulunduğu cemiyetten gelmektedir.⁷⁴

Gökalp, doğaya ait bir hayvan olduğunu düşündüğü insanın⁷⁵ şahsiyet kazanarak insanî bir düzeye çıkmasının toplumla gerçekleşeceği kanaatindedir. Düşünürün ifadeleriyle: “Hülâsa ferdin (*baki bi'l cema'a*) olması için evvel emirde (*fâni fi'l cema'a*) olması muktezîdir.”⁷⁶ Önce insanları ferdiyetten kurtararak toplumla erdemli bir hale getirmek için ferdin özgürlüğünü toplum adına elinden almak gerekecektir. Gökalp, Durkheim’a referansla ahlâkı, dini ve hukuku topluma bağlamakta⁷⁷ evrimsel bir sürece tâbi olan toplumda yeni mefkûrelerin çıkmasını kaçınılmaz görmektedir.⁷⁸

5. Tekâmül Yasası Karşısında Kıymet Hükümleri

Değerlerdeki değişim ve izafiliği sadece ahlâk alanıyla sınırlı tutmayan Gökalp’te fıkıh ve itikada dair ilkeler dahi tekâmül süreci içinde değişime uğramaktadır. Düşünür, Bergson gibi hayatı yaratıcı hamleler etrafında ele almakta,⁷⁹ Bergson’a atıfla yaratıcı tekâmülün

⁷¹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 18.

⁷² Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 20-23.

⁷³ Yapısalcı felsefeye göre de dil bir yapıdır. İnsan doğumuyla en savunmasız döneminde başta dil olmak üzere çevre tarafından kuşatılmakta ve kişiliği bir daha tam olarak değiştirilemeyecek şekilde temellendirilmektedir. Bk. David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, Rousseau, Kant ve Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 251-305.

⁷⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 20.

⁷⁵ Gökalp, “Dinin İctimâî Hizmetleri –II”, 775.

⁷⁶ Gökalp, “Dinin İctimâî Hizmetleri –II”, 775.

⁷⁷ Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, 19-20.

⁷⁸ Ziya Gökalp, “Yaratıcı İctima” *Küçük Mecmua*, 1/15 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 11 Eylül 1338), 1-3. Evrim teorisi Gökalp’in düşünce sisteminde önemli bir yer tutar. (Bk. Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 704 vd.)

⁷⁹ Ziya Gökalp, “Aile Ahlâkı: Türk Ailesinin Temelleri”, *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/22 (İstanbul: Mehmet Talat, 06 Kânunuevvel 1917), 421-424.

toplumu çürüten taklitten kurtardığını savunmaktadır.⁸⁰ Gökalp, Bergson'dan ödünç olarak aldığı⁸¹ “yaratıcı tekâmül”⁸² kavramını kendi toplum felsefesine uygun olacak şekilde “yaratıcı ictimâ” olarak isimlendirmektedir. Buna göre hayat, yaratıcı hamlelerle hücreden topluma kadar sıçramakta, maşerî vicdan bu yaratıcı hamlelerle meydana gelmektedir.⁸³

Kemikleşmiş toplumsal kurumlara canlılık kazandıran mefkûre, evrim yasası gereği mevcut kıymet hükümlerinin yerine yeni kıymet hükümlerini koymakta, bu tekâmül sürecinin belirsizliğinden dolayı toplumun gelecekte hangi değer hükümlerine sahip olacağı da gizemini korumakta ve toplumun gelecekte alacağı biçim tam olarak kestirilememektedir. Değişen değer yargılarına paralel olarak ahlâkî, hukûkî, siyasî ve iktisadî kurallar da yenilenmektedir.⁸⁴ Gökalp'e göre tekâmül sürecine tabi olan kültür kendi içinde önceden keşfedilemeyecek yeniliklere açıktır.⁸⁵

İnsanı tekâmül ettiren toplum, onun hayatında pozitif bir rol oynamakta, bireysel ruh bu toplumsal kafes içinde eriyip yok olmakta yeni bir varlık kazanmaktadır.⁸⁶ Bu noktada artık ne iyi-kötünün aklî bir temelinden ne de fiillerde değişmez bir iyi-kötü niteliğinden bahsedebiliriz. Toplumun kendi içindeki değişimiyle de bütün değer hükümleri değişmekte, iyi ve kötüyü toplumsal ihtiyaçlar belirlemekte, insan ise bir yanılısama içinde bütün tercihlerinin kendine ait olduğunu sanmaktadır.⁸⁷

Toplumun iradesini Tanrı'nın iradesinin bir yansıması olarak gören Gökalp, dinlerin ahlâkî ilkelerinin evrenselliği konusunda da toplum merkezli bir çözüm önerisi getirecektir. Tanrı'nın iradesinin toplumlarda farklı şekillerde tezahür etmesi ferdin mensubu olduğu toplumun değer hükümlerine tâbi olmasına engel değildir. Toplum söz konusu olduğunda göreceli olan değer hükümleri, fert açısından mutlak ve bağlayıcıdır. Toplumsal tekâmüle

⁸⁰ Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, 16; Gökalp, “Aile Ahlâkı: Türk Ailesinin Temelleri”, 421.

⁸¹ Karpat'a göre Gökalp, yerli bir model olmadığından birçok kavramı Avrupa'dan ödünç almaya mecburdu (Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 715).

⁸² Gökalp'in düşünürden etkilenecek kullandığı yaratıcı hamleler ve tekâmül anlayışı için bk. Henri Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, çev. Mustafa Şekip Tunç (İstanbul: MEB Yayınları, 1947), 90-134.

⁸³ Ziya Gökalp, “Yaratıcı İctima” *Küçük Mecmua* 1/15 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 11 Eylül 1338), 1-3.

⁸⁴ Bk. Ziya Gökalp, “Manevî Hayat ve Derûnî Hayat”, *Küçük Mecmua* 1/10 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 30 Temmuz 1922), 1-6.

⁸⁵ Ziya Gökalp, “Aile Ahlâkı: Türk Ailesinin Temelleri”, *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/22 (İstanbul: Mehmet Talat, 06 Kânunuevvel 1917), 421-424.

⁸⁶ Bireyin ruhu, eridiği toplumda ebediyet kazanmaktadır (Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II*, 350).

⁸⁷ Bk. Ziya Gökalp, “Kıymet Hükümleri”, *İslâm Mecmuası* 2/17 (İstanbul: Halim Sabit, 1330), 470-471.

paralel olarak kıymet hükümlerinin değişmesi, aynı dine mensup olan farklı toplumlardaki değer hükümlerinin de değişmesine yol açacaktır. Burası düşünürün oldukça zorlandığı bir noktadır. Dini, ibâdet ve inanç alanıyla sınırlandıran Gökalp'in⁸⁸ bu şekildeki din tanımı, onun değişimin önünde inanç alanı dâhil hiçbir ilkenin kalıcılığını garanti etmeyen evrimci felsefesine göre dinin kimliğini kalıcı bir şekilde korumaya yetmeyecektir. Din de bir akış ve değişim hâlinde olan topluma ayak uydurduğu müddetçe varlığını sürdürebileceğinden kaçınılmaz bir şekilde din kurumu da değişimin bir parçası olacaktır.

Sürekli değişim halinde olan ahlâkî ilkelerin, tekâmülün sebebi değil neticesi olduğunu ileri süren düşünürü göre hayatın ateşleyici unsuru olan yaratıcı tekâmülle bütün varlık, cansız kalmaktan kurtulmaktadır. Tekâmül kanunu gereği âdet, moda, âdap ve ictihatların yanında inançlar dahi değişmek zorunda kalacaktır.⁸⁹ Buna göre din anlayışları gibi Tanrı tasavvurları da tekâmül kanunu gereği değişime uğramakta, burada da toplumsal yapı belirleyici rolünü göstermektedir.

6. Hüsün ve Kubuh Görüşü Bağlamında Gökalp'e Yönelik Eleştiriler

Gökalp, toplumu kutsallaştırması, bireyin iradesini yok sayması ve pozitivizmden etkilenmesi yönlerinden eleştirilmektedir. Söz gelimi Topçu (1909-1975) Gökalp'i toplumu tanrısalılaştırmakla irade özgürlüğünü ve kişiliği yıkmakla itham ettiği Durkheim üzerinden eleştirmekte, dolayısıyla onun gibi Gökalp'in de toplum anlayışının arkasında Yahudi ahlâk anlayışının olduğunu ima etmektedir.⁹⁰ İlmî bir analizden yoksun bu ifadeler karşısında Türkddoğan, Topçu'nun Gökalp eleştirisini nefret ve önyargılara bağlamakta ve bilimsel bulmamaktadır.⁹¹ Topçu'nun Gökalp'e yönelik olarak ferdi bir ideal ortaya koyamayacak kadar çaresiz bıraktığına dair eleştirisi de⁹² sorunludur. Aksine Gökalp düşüncesinde peygamberlerin, dehaların, kahramanların toplum üzerine sıçrayarak mefkûreler oluşturabilmeleri ve topluma kılavuzluk yapmalarına dair görüşlerini Fuad Köprülü (1890-1966) onun sisteminin bir açığı olarak görecektir.⁹³ Bununla birlikte sıradan insan gibi deha dahi toplumdaki müstağni değildir. Değerler noktasında dehayı nereden geldiğini bilmediği

⁸⁸ Ziya Gökalp, "Dinin İctimâî Hizmetleri -II", *İslâm Mecmuası* 3/36 (İstanbul: Halim Sabit, 1331), 772.

⁸⁹ Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, 14-15.

⁹⁰ Nureddin Topçu, *İradenin Dâvası Devlet ve Demokrasi*, haz. Ezel Elverdi - İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 21-22. Gökalp'in toplumu kutsallaştırmasına yönelik benzer eleştiriler için bk. Hüseyin Kazım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, haz. İsmail Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989), 69-148).

⁹¹ Orhan Türkddoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998), 83-95.

⁹² Topçu, *İradenin Dâvası Devlet ve Demokrasi*, 22.

⁹³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 704.

ilham; sıradan insanı da nereden geldiğini bilmediği *vicdan* harekete geçirmekte,⁹⁴ buhranlı zamanlarda dehayı ortaya çıkaran toplum,⁹⁵ fertleri de dönüştürmektedir.⁹⁶

Toplumunu kutsallaştırmasında pozitivist düşüncenin etkisi olsa da⁹⁷ sisteminde dine aşırı yer vermesinden dolayı Gökalp, bir pozitivist olarak kabul edilmemiştir.⁹⁸ Gökalp ahlâk konusunda Kant'ı (1724-1804), pozitivistin kurucusu olan Auguste Comte'u (1798 -1857) pozitivist Herbert Spencer'i (1820-1903) eleştirmektedir. Yaşadığı dönemin pozitif ilimlerin hâkim olduğu bir dönem olduğu kabul edilmekle birlikte düşünürün, pozitivist ahlâk anlayışını tamamıyla benimsemediği söylenebilir.⁹⁹

Sonuç

Gökalp'in toplum merkezli hüsn ve kubuh teorisi geleneksel kelâm düşüncesindeki gibi bağlantılı diğer konuları ele alan bir bütünlük içinde işlenmemiştir. Konu daha çok fert-toplum ilişkisi çerçevesinde ele alınarak toplumun birey üzerindeki hâkimiyetine dikkat çekilmiş ve insanın insanlık vasfını kazanması da iyi-kötü değer yargıları da buna yönelik seçimleri de topluma bağlanmıştır. Dönemindeki yaygın pozitivist felsefeden, evrim teorisinden ve nispeten nihilizmden etkilenen Gökalp, bir kurum olarak dini ve onun kutsallığını muhafaza eden bir formülün peşinde olmuş, sentezci bir tavır takınmıştır. Bununla birlikte hükümlerinin belirleyiciliği topluma verilmesiyle dine biçilen rol daraltılmış ve artık din sadece ibadet ve inanç alanıyla sınırlı tutulmuştur. Düşünür, kutsal dini yapılardan kurtulmanın çaresini dini karşıya almadan toplumu kutsallaştırmakta bulmuştur. Düşünürün örfe şeriatın hükümlerini kaldırma gücünü vermesinde dinin toplumsal gelişmenin önünde bir engel olarak durmasının önüne geçmek gibi bir amaç olmalıdır. Onun hüsn ve kubuh teorisi bağlamındaki düşünceleri aynı zamanda laik devlet yapılanmasının da fikrî temelini oluşturmuştur. Geleneksel kelâm düşüncesinde iyi ve kötünün kaynağının akıl mı yoksa vahiy mi olduğu noktasındaki tartışmayı düşünür, farklı bir boyuta taşıyarak bu

⁹⁴ Ziya Gökalp, "Ahlâka Doğru" *Küçük Mecmua* 1/4 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 26 Haziran 1338), 3-4.

⁹⁵ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 75; Ziya Gökalp, "Dehaya Doğru", *Küçük Mecmua* 1/3 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 19 Haziran 1338), 1-5.

⁹⁶ Ziya Gökalp, "Umumculuk", *Küçük Mecmua* 1/33 (Diyarbakır: Ziya Gökalp, 5 Mart 1339), 3.

⁹⁷ Bk. Murtaza Korlaelçi, "Ziya Gökalp'teki Pozitivist Etkiler", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, 8/59-72; Ziya Gökalp, *Şiirler ve Halk Masalları*, haz. Fevziye Abdullah Tansel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 102.

⁹⁸ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 706.

⁹⁹ Ziya Gökalp, "Ahlâk Buhranı", 124.

kaynağın toplum olduğunu iddia etmiştir. İnsanın aklının medeniyet, vicdanının da mensubu olduğu toplum tarafından belirlendiğine göre insanın artık özgürlüğünden de iyi-kötü değer yargılarından da bahsedemeyiz. Gökalp, insanın bu iradesiz, pasif konumuna bazen değinmiş olsa da genel anlamda insanın özgür olmadığı gibi bir hükmü dillendirme niyetinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Bergson, Henri. *Yaratıcı Tekâmül*. çev. Mustafa Şekip Tunç. İstanbul: MEB Yayınları, 1947.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu – Batı Yayınları, 1978.
- Çelebi, İlyas. “Hüsün ve Kubuh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Erişirgil, Mehmet Emin. *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Basım, 1984.
- Gökalp, Ziya. “Ahlâka Doğru”. *Küçük Mecmua* 1/4 (Haziran 1338), 1-4.
- Gökalp, Ziya. “Aile Ahlâkı: Türk Ailesinin Temelleri”. *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/22 (Kanunuevvel 1917), 421-424.
- Gökalp, Ziya. “Dine Doğru”. *Küçük Mecmua* 1/5 (Temmuz 1338), 1-7.
- Gökalp, Ziya. “Dinin İctimâ’î Hizmetleri –II”. *İslâm Mecmuası* 3/36 (1331), 772-776.
- Gökalp, Ziya. “Felsefeye Doğru”. *Küçük Mecmua* 1/6 (1338), 1-6.
- Gökalp, Ziya. “Hüsün ve Kubh”. *İslâm Mecmuası* 1/8 (1330), 228-230.
- Gökalp, Ziya. “Kıymet Hükümleri”. *İslâm Mecmuası* 2/17 (1330), 470-471.
- Gökalp, Ziya. “Mefkûre Nedir?”. *Küçük Mecmua* 1/8 (Temmuz 1338), 1-6.
- Gökalp, Ziya. “Mefkûrenin Harikaları”. *Küçük Mecmua* 1/12 (Ağustos 1338), 1-5.
- Gökalp, Ziya. “Tekâmül Mefkûresi”. *Küçük Mecmua* 1/16 (Eylül 1338), 1-3.

- Gökalp, Ziya. “Umumculuk”. *Küçük Mecmua* 1/33 (Mart 1339), 1-3.
- Gökalp, Ziya. “Ahlâk Buhranı”. *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/7 (Ağustos 1917), 122-124.
- Gökalp, Ziya. “Ahlâk İctimâî midir?”. *İctimaiyat Mecmuası* 1/3 (İstanbul, 1917), 113-116.
- Gökalp, Ziya. “Aile Ahlâkı: Türk Ailesinin Temelleri”. *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/22 (1917), 421-424.
- Gökalp, Ziya. “Dehaya Doğru”. *Küçük Mecmua* 1/3 (Haziran 1338), 1-5.
- Gökalp, Ziya. “Dinin İctimâî Hizmetleri –III”. *İslâm Mecmuası* 4/37 (1331), 791-796.
- Gökalp, Ziya. “Ferdîyet ve Şahsiyet”. *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/1 (Temmuz 1917), 2-3.
- Gökalp, Ziya. “Hükümet ve Tahakküm”. *Küçük Mecmua* 1/25 (1338), 9-12.
- Gökalp, Ziya. “İctimâî Usûl-i Fıkıh”. *İslâm Mecmuası* 1/3 (1329), 84-87.
- Gökalp, Ziya. “İhtilat ve İctima”. *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/2 (Temmuz 1917), 22-25.
- Gökalp, Ziya. “İlme Doğru”. *Küçük Mecmua* 1/2 (Haziran 1338), 1-3.
- Gökalp, Ziya. “İnsandaki Feyzlerin Menşei”. *Küçük Mecmua* 1/14 (Eylül 1338), 1-5.
- Gökalp, Ziya. “Kıymetler Nefsi mi, Yoksa Şey'i mi” *Küçük Mecmua* 1/31 (Şubat 1339), 7-10.
- Gökalp, Ziya. “Millet Nedir?”, *İctimaiyat Mecmuası* 1/3 (İstanbul, 1917), 148-155.
- Gökalp, Ziya. “Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik”. *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 2/35 (Mart 1918), 162-165.
- Gökalp, Ziya. “Örf Nedir?”. *İslâm Mecmuası* 1/10 (1330), 290-295.
- Gökalp, Ziya. “Taife ve Zümre”, *Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Dergi [YM]* 1/4 (Ağustos 1917), 62-63.
- Gökalp, Ziya. “Yaratıcı İctima”. *Küçük Mecmua* 1/15 (Eylül 1338), 1-3.
- Gökalp, Ziya. *Limni ve Malta Mektupları Ziya Gökalp Külliyyatı-II.* haz. Fevziye Abdullah Tansel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

- Gökalp, Ziya. "Manevi Hayat Ve Derûnî Hayat". *Küçük Mecmuâ* 1/10 (Temmuz 1922), 1-6.
- Gökalp, Ziya. *Şiirler ve Halk Masalları*. haz. Fevziye Abdullah Tansel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Basım, 1989.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. haz. Mehmet Kaplan. İstanbul: MEB Yayınları, 1970.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*. İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1918.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı ve Modern Türkiye*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Kardaş, Rıza. "Ziya Gökalp". *İslam Ansiklopedisi*. 13/579-617. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *Ziya Gökalp'in Tenkidi*. haz. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989.
- Karpat, Kemal H. *İslam'ın Siyasallaşması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Korlaelçi, Murtaza. "Ziya Gökalp'teki Pozitivist Etkiler". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 / 8 (Ocak 1992), 59-72.
- Köksal, Asım Cüneyd. "Osmanlılarda Mukaddimat-ı Erbaa Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14 / 27 (Şubat 2018), 101-132.
- Mehmet Seyyid, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*. haz. Selçuk Camcı-Haydar Yıldırım. İstanbul: Akademi Yayınevi, 2011.
- Okay, Orhan. "Ziya Gökalp". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/125-128. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Topçu, Nureddin. *İradenin Dâvası Devlet ve Demokrasi*. haz. Ezel Elverdi – İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım. 1998.
- Türkdoğan, Orhan. *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım. 1998.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım. 2017.
- West, David. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, Rousseau, Kant ve Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.

The Opportunity of Freedom of Will and The Nature of Values in The Philosophy of Ziya Gökalp: The Theory of Husn and Qubh

Asst. Prof., Osman DEMİRCİ

Extended Summary

In this article, it is aimed to judge Ziya Gökalp's views on freedom of will and value judgments in the context of the husn and Qubh theory in terms of consistency by considering them as a whole. Gökalp gives a different answer in the discussion of whether the source of good and evil in traditional kalam thought is reason or revelation. The thinker investigates a source other than reason and revelation under the influence of positivist philosophy and will claim that the determining factor in husn and Qubh is society. Gökalp will give a different answer in the discussion of whether the source of good and evil in traditional kalam thought is reason or revelation. The thinker's views on both freedom of will and values are shaped according to his society-centered philosophy. According to him, the only place where value judgments that exceed human will are based on society. Society both limits the freedom of people and determines their value judgments. Both the possibility of freedom of will in social life and the passive position of the individual in the face of values are being processed strikingly. The nature of the society composed of individuals exceeds the individuals, and the conscience of the individual is shaped according to the social conscience. Gökalp, while sacrificing the freedom of the individual on behalf of the society, excluding some individuals from this situation at the expense of inconsistencies in his system, he falls into some contradictions in the society-centered thought pattern. Moreover, the thinker does not deal with all aspects of the issue by not focusing on issues such as evil, offer, wisdom and the situation of those who are not addressed with revelation, which are discussed in the context of the subject of husn and Qubh. Except for a short article, Gökalp did not directly use the title of husn and Qubh and did not refer to traditional sectarian debates on the subject. However, in many of his articles on the individual and morality, the thinker reveals his views on freedom of will and the source of values in a certain systematic structure and presents a theological perspective. Gökalp's views on will and values are similar to the Ash'arīs, one of the traditional theological schools, and he gives the society the role that the Ash'arīs gave to revelation about values. Gökalp was most influenced by Durkheim (1858-1917) and developed his own theses under the influence of Durkheim's views on religion and society.

Based on concepts such as individual-society, culture, ideals, customs, conscience and collective imaginations, Gökalp's important starting point is the theory of evolution, which he considers a law. In Gökalp's system of thought, the subject of husn and Qubh is handled within this conceptual framework, and the thinker defines these concepts in his own unique way. It is quite difficult for a thinker who aims to make a synthesis to establish a consistent thought by complying with all these sensitivities. Therefore, we see that he could not ensure the consistency of traditional kalam schools on the subject of husn- Qubh. What is good will not be shown to us by our mind or consciousness, but by the conscience of the society. The existence of different social structures is also proof that good and bad are relative. In this case, the moral principles of each society only bind its members. Although positivist thought contributed an effect on Gökalp's sanctification of society, Gökalp was not accepted as a positivist because he gave too much place to religion in his system. According to the thinker, the will of the

society is sacred because it reflects the will of God and is binding for the individual. In limiting religion to worship and creed, the thinker must have aimed to protect both religion and society. Thus, the rules of morality, law and economy vary in accordance with the social change despite the unchanging structure of beliefs and worship. In this sense, religion is no longer an obstacle to the development of society. Since the thinker connects the existence of religion to society, what he says about religion will be recorded in the society in the final plan. For this reason, it may be misleading to read his valuation of religion above all other values and to attribute moral values to religion as proof that he sees religion as a supra-social institution.

As moral, religious and aesthetic values come from society, society also raises people above themselves. The power of the society against the individual is not limited to this. Society determines not only the value judgments of the individual but also his feelings. The whole system of values originating from society is also dynamic and in a state of change, in line with the theory of evolution. The thinker, who connects his judgments of good-bad, beautiful, ugly, and even right-wrong to emotional reactions arising from collective conceptions, draws attention to the fact that all these judgments are relative. So much so that these conceptions originating from society are subject to the rule of being born, developing and then disappearing like societies. Thus, while social events cause the change of common conceptions, the value judgments attached to these conceptions will inevitably change, and all these will go beyond the mind and will of the individual and change his choices and value judgments.

In Gökalp, conscience depends on culture because of its subjective nature; the mind, on the other hand, is attributed to civilization due to its objective structure. Therefore, it is claimed that not only there is an inspiration in culture but also there is reason and method in civilization. In Gökalp, the individual is such a social being that he loses his human character when he leaves the society. The field of values, which is absolute for the individual, is relative for the society and is in constant change. All moral, economic, and legal norms depend on these collective conceptions. These visions also show a common conscience stemming from the common ways of thinking of all individuals. From this common vision, which encompasses all individuals depending on social forces, the thinker makes an exception to saviors and geniuses, and opens up a space of freedom for them. In his opinion, these exceptional individuals are charismatic types who have the power to rise above society and direct society. It was clearly a contradiction that Gökalp still justified human freedom after arguing that value judgments do not depend on the individual. In addition to having a mystical disposition on the basis of these contradictions, as with many thinkers, there was also a relationship between the changes in his thoughts over time and the conditions of the period in which he lived.

Keywords: Kalam, Morality, Husn - Qubh, Freedom of Will, Ziya Gokalp